

1. Безукладова Л. В. Духовність в системі освіти / Л. В. Безукладова // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія: Педагогіка і психологія : зб. ст. – К. : Педагогічна преса, 2000. – Ч.2. – С. 6–7.
2. Бех І. Д. Виховання особистості: Сходження до духовності / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2006. – 272 с.
3. Деркач А. А. Акмеология / А. А. Деркач, В. Г. Зазыкин. – С. Пб. : Питер, 2003. – 256 с.
4. Жигайло Н. І. Психологія духовного становлення молодого викладача / Н. І. Жигайло // Психологія і особистість. – 2012. – № 1. – С. 78–90.
5. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – С. Пб. : Питер, 2006. – 512 с.
6. Колісник О. П. Теоретико-методологічні засади духовності особистості / О. П. Колісник // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. пр. Ін-ту ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К. : Гнозис, 2007. – Т. IX, ч. 6. – С. 188–192.
7. Митина Л. М. Духовность как психологическая основа профессионального развития личности / Л. М. Митина. // Горизонты образования. – 2010. – № 1(29). – С. 19–24.
8. Носков В. Яким бути? (Психофізичний і духовний вияв особистості) / В. Носков // Психолог. – 2005. – № 5. – С. 19–21.
9. Основи практичної психології / В. Г. Панок, Н. В. Чепелева, Т. Г. Титаренко. – К. : Либідь, 2001. – 534 с.
10. Психология. Словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
11. Психологічні закономірності розвитку духовності особистості: монографія / М. Й. Боришевський, О. В. Шевченко, Н. Д. Володарська та ін. ; за ред. М. Й. Боришевського. – К. : Педагогічна думка, 2011. – 200 с.
12. Семиченко В. А. Проблемы мотивации поведения и деятельности человека. Модульный курс психологии. Модуль “Направленность” / В. А. Семиченко. – К. : Миллениум, 2004. – 521 с.
13. Симонов П. В. Происхождение духовности / П. В. Симонов, П. М. Ершов, Ю. П. Вяземский. – М. : Наука, 1989. – 352 с.
14. Шевченко О. В. Мотиваційна складова духовного розвитку особистості / О. В. Шевченко // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К. : Гнозис, 2007. – Т. IX, ч. 6. – С. 441–449.
15. Яссман Л. В. Духовность личности : уч. пос. / Л. В. Яссман, Н. В. Марьясова. – Хабаровск : Изд-во ДВГУПС, 2005. – 107 с.

УДК 159.923.2

Людмила Сердюк

МОТИВАЦІЯ УЧІННЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК ДЕТЕРМІНОВАНИЙ ТА САМОДЕТЕРМІНОВАНИЙ ФЕНОМЕН

У статті проаналізовано підходи до розгляду мотивації учіння як детермінованого та самодетермінованого процесу. Обґрунтовано теоретико-методологічні засади цілісного вивчення мотивації учіння особистості як самодетермінованого феномену. Виявлено фактори зовнішньої та внутрішньої мотивації учіння студентів, синергії мотивації, зумовлені освітнім середовищем.

Ключові слова: мотивація учіння, синергії мотивації, самореалізація, детермінація, самодетермінація, чинники мотивації.

The approaches to motivation and learning as determined self-determined process are examined in the article. The theoretical and methodological principles of holistic study of personality's learning motivating as self-determined phenomenon are grounded. The factors of external and internal learning motivation of students, synergies of motivation, which attributable to the educational environment are revealed.

Keywords: *motivation of learning, the synergy of motivation, self-realization, self-determination, factors of motivation.*

Постановка проблеми. Психологія мотивації, як відомо, розвивалася у світовій психології дуже нерівномірно. Мотивація, як зазначає Р.Чалдіні, – не прямолінійний процес [23], це дуже складна система процесів, у якій можна виділити досить різні елементи й зв'язки між ними, при цьому важливими головним чином є не стільки елементи, скільки їхні зв'язки. Один із відомих європейських психологів Жозеф Нюттен навів дуже простий приклад: студент може добре вчитись й отримувати гарні оцінки для того, щоб його батьки були ним задоволені, а може, і навпаки, намагатися, щоб його батьки були задоволені заради того, щоб вони дали йому можливість учитися [15]. По-різному представивши два елементи, можна отримати дві зовсім різні структури. Отже, мотивація – це не просто набір елементів, а дуже складні системні взаємозв'язки цих елементів.

Сучасний етап розвитку психологічної науки характеризується переважанням постнекласичних підходів у дослідженнях, у яких особистість розглядається як активний самодетермінований суб'єкт, творець власного життя. Проте, як зазначає Д.О.Леонт'єв стосовно парадигмальних змін у мотиваційних підходах [8], незважаючи на те, що за останні 30–40 років психологія мотивації змінилася до невпізнанності, з'явилися нові фундаментальні праці, де висвітлюються сучасні проблеми психології мотивації, навчальні освітні програми ці зміни обійшли стороною.

Мета дослідження – на основі підходів до розгляду мотивації учіння як детермінованого та самодетермінованого процесу обґрунтувати теоретико-методологічні засади цілісного вивчення мотивації учіння особистості як самодетермінованого феномену.

Аналіз останніх досліджень та виклад основного матеріалу. Ми приєднуємося до позицій тих науковців, методологічним підґрунтям досліджень яких стали уявлення про людину як складну самоорганізовану систему, яка є активним суб'єктом власного життя (К.О.Абульханова-Славська [1], Е.В.Галажинський [4], К.В.Карпінський [6], В.Є.Клочко [7], Д.О.Леонт'єв [8], Н.А.Логінова [10], С.Д.Максименко [11], Н.І.Сарджвеладзе [18], В.В.Столін [19] та ін.).

Проте, виходячи з мети статті, розглянемо підходи, що ґрунтуються на різних концептуальних засадах.

Слово *мотивація* має той самий корінь, що і слово *емоція* – латинське слово *movere* (рухати). Мотивація – це те, що кудись нас рухає. Як зауважував С.Л.Рубінштейн, «учення про мотивацію є конкретизацією вчення про детермінацію» [17]. Відповідно до його визначення, «мотивація людської поведінки – це опосередкована процесом відображення суб'єктивна детермінація поведінки людини світом. Але досить типовий варіант ситуації – це, коли деяка вихідна

детермінованість процесу далі припиняється й процес отримує певне джерело руху в самому собі. Сама логіка процесу, сам процес починає себе підтримувати, і явище перестає бути детермінованим, стає самодетермінованим.

Однією із традиційних і методологічно центральних проблем психології є проблема зовнішньої та внутрішньої детермінації. Якщо радикальний біхевіоризм абсолютизував момент зовнішньої детермінації, то в багатьох персоналістично орієнтованих теоретичних конструктах особистість представлена як певною мірою автономна й самодетермінована цілісність.

Крайніми варіантами «жорсткого детермінізму» вважають психоаналіз З.Фрейда, де людина цілком детермінована її минулим, і необіхевіоризм Б.Скінера, який указує на можливість й необхідність тотального контролю і керування всією поведінкою через організовану систему стимулів [22].

Водночас існують й інші думки. Так, Р.Холт вважає, що воля й детермінізм не суперечать один одному [21]. Як зазначає Д.О.Леонтьєв [8], головною заслугою З.Фрейда є розкриття значеннєвої основи поведінки. Біхевіористська позиція також не обов'язково припускає жорсткий детермінізм скінерівського типу. Саме в рамках необіхевіоризму були сформульовані деякі версії «м'якого детермінізму», пов'язуючи властивий людині певний ступінь свободи з незалежністю від поточної ситуації (Д.Хебб) або із цілями, спроектованими в майбутнє (А.Бандура).

На думку Е.Фромма, чітке усвідомлення всіх аспектів ситуації вибору допомагає зробити вибір оптимальним. Він виділяє шість основних аспектів, що потребують усвідомлення: 1) що добре, а що погано; 2) спосіб дії в даній ситуації, що веде до поставленої мети; 3) власні неусвідомлені бажання; 4) реальні можливості, обумовлені ситуацією; 5) наслідки кожного з можливих рішень; 6) недостатність усвідомлення, необхідність також бажання діяти всупереч очікуваним негативним наслідкам [20].

Наша свідомість, на думку провідного теоретика екзистенціальної психології Р.Мей, перебуває в стані постійних коливань між двома полюсами: активного суб'єкта й пасивного об'єкта. Але не можна не погодитись із В.К.Вілюнасом [3] у тому, що мотив завжди спрямований на певну зміну в існуючому стані речей, мотив завжди спонукує людину прийти до нового стану, відсутнього в даний момент.

Важливе поняття щодо можливих варіантів взаємозв'язку між причинною й цільовою детермінацією ввів І.Пригожин. Вивчаючи певні процеси неорганічної природи, у яких виникає *розрив детермінації*, було виявлено, що утворюється розгалуження, коли можливі два різних варіанти протікання процесу. Процес може піти в одному чи іншому напрямі, причому немає такого фактора, такої умови, які визначали б вибір напрямку. Напрямок визначає випадковість. Такі точки він назвав *точками біфуркацій* (від лат. bifurcatio – роздвоєння), а відповідні процеси – *біфуркаційними процесами* [16].

Таким чином, як зазначає Д.О.Леонтьєв [8], детермінація людських дій не має всеохоплюючого характеру. Інтроспективно можна зафіксувати *періоди вираженої визначеності життя*, коли досить складно вийти за межі наявної сукупності обставин і *точки максимальної неясності*, розриву детермінації, що

відповідають описаним І.Пригожиним точкам біфуркацій, коли випадковість набуває більшого значення.

У відкритих соціальних системах, у діях людей, наділених свідомістю, з'являється ще одна реальність – *самодетермінація*. Включення в будь-який момент нашої рефлексивної свідомості перебудовує всю систему діючих на ситуацію чинників, а їх усвідомлення знижує силу діючого впливу й сприяє здатності вибору існуючих альтернатив. У різні моменти життя людина функціонує в одному із двох можливих станів – стані детермінованості або стані самодетермінації. Над психологією мотивації, яка реалізується через психіку детермінації, надбудовується психологія свободи, що реалізується через *рефлексивну свідомість самодетермінації*.

До найбільш розроблених теорій суб'єктної причинності належить теорія самодетермінації Е.Десі і Р.Райана [5]. Самодетермінація в контексті такого підходу означає відчуття свободи стосовно чинників зовнішнього оточення внутрішніх чинників особистості.

Положення про те, що внутрішня мотивація учіння особистості є найбільш природною й приводить до найкращих результатів у процесі навчання, є, по суті, аксіоматичним. При цьому до внутрішніх мотивів учіння відносять пізнавальні інтереси, безпосередню зацікавленість особистості в реалізації процесу й досягненні результату навчання.

Разом із тим, очевидно, що реальний навчальний процес значною мірою спонукається зовнішніми мотивуючими факторами, відносно яких ціль навчального процесу є простим засобом або умовою їх досягнення. Зокрема, орієнтація на оцінку та інші форми заохочення й покарання, статусні моменти, різні фактори зацікавленості, що не стосуються самого процесу навчання.

Зрозуміло, що навчальна діяльність є *полімотивованою*, оскільки процес навчання відбувається не в особистісному вакуумі, а в складному взаємозв'язку соціально обумовлених процесів та умов. Тому розмежування понять *внутрішньої* і *зовнішньої* мотивації потребує, як зазначає В.Е.Мільман, встановлення деяких однозначних критеріїв. Відносно чого мотив є внутрішнім чи зовнішнім? Так, відповідно до найбільш поширеної інтерпретації, внутрішніми є мотиви, що породжуються зсередини суб'єкта, а зовнішніми – ті, що задаються ззовні, зокрема соціальним оточенням суб'єкта. Можна погодитись із В.Е.Мільманом, що таке розуміння хибне навіть у своїх вихідних посиленнях, оскільки будь-який мотив породжується всередині суб'єкта, водночас цілі навчального процесу, через свою соціальну обумовленість та інтерпсихічну природу, можуть набувати інтрапсихічного характеру, внутрішньо поєднуючись із мотивом у предметі діяльності [12]. У цьому контексті О.М.Леонтьєв говорить про мотиви «знані» й мотиви «*реально діючі*». У розбіжності цих мотивуючих факторів відображається розбіжність дійсних мотивів учіння із соціально заданими цілями навчального процесу [9].

Важливого значення в багатьох теоріях (Г.Мюррей, Д.Макклелланд, Х.Хекхаузен та ін.) надається мотивації досягнення. Мотивація досягнення набуває найбільшого значення під час вивчення успішності людини в тих сферах життя, де переважають ситуації, пов'язані з діяльністю, орієнтованою на

певний результат, що може бути оцінений відповідно до предметних, індивідуальних або соціальних норм. Сферами життя, у яких переважають ситуації, пов'язані з діяльністю досягнення, є, зокрема, навчальна й професійна.

Діяльність сприймається суб'єктом як діяльність досягнення, якщо вона задовольняє певні умови [22]. Згідно із Х.Хекхаузенем, ця діяльність повинна (1) залишати після себе відчутний результат, що (2) повинен оцінюватись якісно або кількісно, причому (3) вимоги до оцінюваної діяльності не повинні бути ні занадто низькими, а ні занадто високими, тобто щоб діяльність могла завершитись успіхом і, щонайменше, не могла виконуватися без певних затрат часу та сил. Для оцінки результатів діяльності (4) повинна бути певна порівняльна шкала, а в рамках цієї шкали певний нормативний рівень, що вважається обов'язковим. Діяльність (5) повинна бути бажаною для суб'єкта і її результат повинен бути отриманий ним самим.

У психології запропоновано безліч теорій, що описують когнітивні предиктори мотивації досягнення, у яких переважно прийнято виділяти мотивацію досягнення, що містить у собі дві протилежні тенденції: мотивацію досягнення успіху й мотивацію уникнення невдачі (Х.Хекхаузен). Відповідно, за Х.Хекхаузенем, установка на задачу, як орієнтація на успіх, налаштовує на швидкий, зосереджений процес розв'язання задачі, водночас як налаштування на очікування невдачі веде до напруги, блокування, привнесення обмежень і перешкод під час виконання завдання [22]. Схожі положення висловлюються в теорії реверсивності М.Дж.Аптера, згідно з якою, залежно від особливостей діяльності та інших обставин у людини діють дві альтернативні системи: або уникнення, або пошук активації [2].

Питання про те, що є внутрішніми джерелами мотивації досягнення, ставиться в теорії внутрішньої мотивації Е.Десі і Р.Райана [5]. Основну увагу дослідники приділяють вивченню впливу на мотивацію таких факторів, як винагорода, зовнішня оцінка, обмеження й стилі міжособистісної взаємодії. Ця теорія постулює існування трьох базових потреб – у *самодетермінації, компетентності й близьких взаєминах з іншими людьми*. Згідно з Е. Десі, ці психологічні потреби є вродженими, базовими.

Внутрішня мотивація визначається Е.Десі та Р.Райаном як вроджена характеристика людини, що ґрунтується на реалізації своїх інтересів і тренуванні своїх здібностей, що включає прагнення до пошуку й подолання завдань оптимального рівня складності. Внутрішня потреба в компетентності й самодетермінації мотивує людей прагнути до досягнення цілей оптимального рівня складності [5].

Особистісний підхід до аналізу пізнавальної діяльності передбачає вивчення її в загальній системі життєдіяльності особистості, у тому числі й у системі соціальних ставлень (Ж.Нюттен [15], В.М.Мясищев [13]).

Теорія Ж.Нюттена [15] є досить розгорнутою й проробленою психологічною теорією людських потреб, побудованою в дусі «онтології життєвого світу». Вона увібрала конструктивні ідеї концепцій К.Левіна, Г.Мюррея і Г.Олпорта. Ж.Нюттен визначає потреби як такі форми відносин системи «індивід-середовище», які необхідні для оптимального біологічного або психологічного функ-

ціонування індивіда, інакше кажучи, під час відсутності яких це функціонування порушується. Сам феномен потреби в певних формах відносин пояснюється в теорії Ж.Нюттена тим, що індивід є лише одним полюсом цілісної одиниці «індивід-світ», що не володіє автономним функціонуванням у відриві від іншого полюса цієї монади.

На противагу викладеній точці зору, ґрунтуючись на положенні про те, що основна властивість життя полягає в самоактивності, Ш.Н.Чхартішвілі висловлює точку зору про те, що потреби служать джерелом активності живої істоти, а навпаки, будь-яка затримка активності (точніше, самоактивності організму) або перешкода в ній зумовлює виникнення потреби, що служить меті продовження активності [24].

Спробу подолання метафізичного дуалізму було зроблено в теорії конвергенції внутрішнього й зовнішнього в персоналістичній концепції В.Штерна, також вона реалізується в понятті установки Ш.О.Надірашвілі [14]. Установка виступає первинною цілісністю й модусом єдності внутрішнього й зовнішнього. Звернення системної сутності феномену мотивації учіння особистості зумовлює необхідність звернення до методології системного підходу й застосування принципів синергетики – теорії самоорганізації та самодетермінації складних динамічних систем.

Ми визначаємо *мотивацію учіння* не як сукупність мотивів чи потреб людини, а як динамічний аспект функціонування організму, який забезпечується складною структурно-рівневою (цілісною) мотиваційною системою. Системоутворювальним фактором системи – мотивації учіння – є саморозвиток особистості. Таким чином, цілісний розгляд мотивації учіння особистості – *трирівневий конструкт – система, метасистема (надсистема), підсистема* дозволяє: 1) виявляти структурні особливості системи та комплекс її властивостей у статичності; 2) виокремлювати особливості системи, характеристики й властивості в динаміці, яких вона набуває в результаті включення як складової і метасистеми більш високого порядку.

В емпіричному дослідженні ми використовували такі психодіагностичні методики: морфологічний тест життєвих цінностей (МТЖЦ) В.Ф.Сопова, Л.В.Карпушиної; тест-опитувальник самоствавлення особистості С.Р.Пантилеєва, В.В.Століна; методику вивчення мотивації навчання у ВНЗ Т.І.Льїної; тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Дж.Крамбо, Л.Махоліка (адаптація Д.О.Леонтьєва); тест-опитувальник мотивації досягнення А. Мехрабіана (модифікація М. Ш. Магомед-Емінова); тест-опитувальник «Мотивація до успіху» Т.Елерса.

На основі проведення факторного аналізу в структурі мотиваційної системи внутрішньомотивованих і зовнішньомотивованих студентів було виділено 9 факторів, внесок яких у загальну дисперсію даних становить відповідно 76 і 72% (результати наведені в табл. 1).

Така характеристика факторів цілком пояснює витoki мотивації саморозвитку та самоствердження, які формують мотиваційну спрямованість на самореалізацію та психологічне благополуччя – мотивацію учіння як самодетермінованого процесу. Це *внутрішня мотивація*, зумовлена творчою спрямованістю

особистості, самокерівництвом, прагненням до саморозвитку, високого статусного положення в соціальних контактах, прагненням до новизни. Тому в першому випадку основним механізмом мотивації є *когнітивний дисонанс*, а в другому – *адаптація і компенсація*.

Таблиця 1

Фактори внутрішньої та зовнішньої мотивації учіння студентів

№ п/п	Внутрішня мотивація		Зовнішня мотивація	
	Факт. навант., %	Фактори	Факт. навант., %	Фактори
1	24,7	Цінності саморозвитку, саморозуміння, досягнення успіху	25,6	Поєднання суперечливих цінностей високого соціального статусу з небажанням змінюватися
2	11,3	Підтримка самоповаги та самоприйняття в міжособистісній взаємодії	13,6	Егоїстично-прагматичні цінності, забезпечення вдалого майбутнього за мінімальних особистих витратах
3	10,5	Власні ресурси підтримки саморозуміння та самоповаги	9,2	Зовнішні джерела підтримки належного рівня самоствавлення
4	7,3	Сенситивність до себе та самозвинувачення	5,2	Креативність (-)
5	5,5	Самопослідовність, синергія та спонтанність	4,4	Мотив набуття знань і самозвинувачення (-)
6	4,7	Креативність та пізнавальні потреби	4,1	Саморозуміння та сенситивність до себе (-)
7	4,5	Фізична активність	3,3	Пізнавальні потреби (-)
8	3,8	Мотив отримання диплома та компетентність у часі	3	Самопослідовність
9	3,2	Мотив набуття знань та аутосимпатія	2,6	Мотив оволодіння професією (-)

Аналізуючи кореляційні зв'язки ($p < 0,001$) мотиваційних показників із показниками самоствавлення, слід зазначити, що: мотивація «набуття знань» та «оволодіння професією» пов'язана з усіма показниками самоствавлення: як з «інтегральною оцінкою самоствавлення», так і з її складовими: «саморозумінням», «самоповагою», «очікуванням позитивного ставлення інших», «самоінтересом», «самовпевненістю», «самоприйняттям»; мотивація «отримання диплома» пов'язана з «очікуванням позитивного ставлення інших», «самозвинуваченням» та «самоінтересом»; мотивація «успіху» пов'язана із «самопослідовністю» та «самоінтересом».

У вибірці *зовнішньомотивованих студентів* аналіз кореляційних зв'язків мотивів навчання у ВНЗ із показниками ціннісної сфери показав, що мотив набуття знань, який має низький рівень вираження, відповідно, не має зв'язку з показниками ціннісних орієнтацій. Проте мотив оволодіння професією, який також має низьке значення, пов'язаний із цінностями «розвиток себе», «духовне задоволення», «активні соціальні контакти», що означає, що ці цінності також мають низькі значення.

Мотив отримання диплома, який має високі значення в даній вибірці студентів, пов'язаний як із гуманістичними, так і з прагматичними цінностями.

Таблиця 2

**Взаємозв'язок мотивів навчання із ціннісними орієнтаціями
внутрішньомотивованих студентів**

	Розвиток себе	Духовне задоволення	Креативність	Активні соціальні контакти	Власний престиж	Досягнення	Високе матеріальне становище	Збереження індивідуальності
Мотив набуття знань	0,13	0,26**	0,34**	0,26**	0,28**	0,28**	0,17*	0,14
Мотив оволодіння професією	0,29**	0,03	0,25**	0,16	0,04	0,08	0,07	0,15
Мотив отримання диплома	0,01	-0,25**	-0,28**	-0,09	0,06	-0,02	0,28**	-0,10
Мотив досягнення успіху	0,46**	0,38**	0,37**	0,39**	0,17*	0,43**	0,14*	0,13

На основі теоретичного аналізу проблеми та отриманих результатів емпіричного дослідження можна дійти таких **висновків**:

1. Внутрішня мотивація забезпечується синергією її дефіцитарних потреб, підкріплюється й посилюється особистісними та соціальними потребами в саморозвитку, піддаючись когнітивно-афективній оцінці, яка виражається в інтегральній оцінці особистісних ресурсів, знаходить додаткову інтенцію, внаслідок чого підсилюється.

2. Поєднання факторів, що детермінують зовнішню мотивацію, зумовлене не зовсім чіткими та диференційованими уявленнями сучасної молоді про майбутнє, прагненням до «красивого життя» без належного розуміння шляхів і засобів досягнення цілей.

3. Умови формування та розвитку мотивації учіння створюються синергетичними ефектами, які досягаються в такому освітньому середовищі, де «працюють» цінності особистісного розвитку, духовного задоволення, креативності; створюється простір міжособистісної взаємодії, що забезпечує моральну підтримку, підґрунтя для формування самоповаги, самоінтересу, самоприйняття, саморозуміння та самовпевненості; забезпечуються можливості розвитку професійно важливих якостей і цінностей.

4. Зважаючи на те, що кризові (біфуркаційні) періоди неминуче виникають у процесі учіння особистості, на різних її етапах, породжують суттєві зміни в осмисленні свого життєвого шляху, його цілей і смислу, порушуючи цілісність системи ставлень особистості, позитивного самосприйняття, статусного положення та міжособистісної взаємодії, в освітньому середовищі, яке можна назвати *розвиваючим*, розвиток цієї системи може бути відносно прог-

нозованим. Такі впливи стимулюють включення специфічних захисних синергетичних тенденцій, спрямованих на підтримку особистісної цілісності. Загальна закономірність при цьому виражається в тому, що посилення зовнішніх впливів активізує стабілізаційний потенціал ядра особистості, внутрішні ресурси якого несуть синергетичну функцію, яка врівноважує дестабілізуючі негативні впливи середовища й особистості, індивідуалізують стиль поведінки людини, стимулюють розвиток рефлексії, стабілізують образ Я і світу.

1. Абульханова К. А. Время личности и время жизни / К. А. Абульханова, Т. Н. Березина. – С. Пб. : Алетейя, 2001. – 299 с.
2. Аптер М. За пределами черт личности: реверсивная теория мотивации / М. Аптер ; пер. с англ. – Луцк, 2004. – 110 с.
3. Вилюнас В. Психология развития мотивации / В. Вилюнас. – С. Пб. : Речь, 2006. – 458 с.
4. Галажинский Э. В. Детерминация и направленность самореализации личности / Э. В. Галажинский. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 2002. – 182 с.
5. Deci E. A motivational approach to self: Integration in personality / E. Deci, R. Ryan // Perspectives on motivation Nebraska: Vol. 38. Symposium on Motivation. – Lincoln : University of Nebraska Press, 1991. – P. 237–288.
6. Карпинский К. В. Человек как субъект жизни / К. В. Карпинский. – Гродно : ГрГУ, 2002. – 380 с.
7. Клочко Е. В. Самореализация личности: системный взгляд / В. Е. Клочко, Э. В. Галажинский. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1999. – С. 65–144.
8. Леонтьев Д. А. От инстинктов – к выбору, смыслу и саморегуляции : психология мотивации вчера, сегодня и завтра / Д. А. Леонтьев // Современная психология мотивации / под ред. Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2002. – С. 4–12.
9. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы и эмоции / А. Н. Леонтьев // Психология эмоций / под ред. В. К. Вилюнаса, Ю. Б. Гиппенрейтер. – М. : Изд-во Моск. Ун-та, 1984. – С. 162–171.
10. Логинова Н. А. Жизненный путь как проблема психологии / Н. А. Логинова // Вопросы психологии. – 1985. – № 1. – С. 103–108.
11. Максименко С. Д. Генезис существования личности / С. Д. Максименко. – К. : КММ, 2006. – 239 с.
12. Мильман В. Э. Внутренняя и внешняя мотивация учебной деятельности / В. Э. Мильман // Вопросы психологии. – 1987. – № 5. – С. 129–139.
13. Мясищев В. Н. Психология отношений : избр. психол. тр. / В. Н. Мясищев. – М. ; Воронеж : Ин-т практ. психологии: МОДЭК, 1998. – 362 с.
14. Надирашвили Ш. А. Установка и деятельность / Ш. А. Надирашвили. – Тбилиси, 1987. – 361 с.
15. Нюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего / Жозеф Нюттен ; под ред. Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2004. – 608 с.
16. Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс. – М. : Прогресс, 2000. – 432 с.
17. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – С. Пб. : Питер Ком, 1998. – 688 с.
18. Сарджвеладзе Н. И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой / Н. И. Сарджвеладзе. – Тбилиси : Мецниереба, 1989. – 206 с.
19. Столин В. В. Мотивация и самосознание / В. В. Столин // Мотивация личности. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – С. 58–67.
20. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – М. : Прогресс, 1995. – 253 с.

21. Holt R. Freud, the free will controversy, and prediction in personology / R. Holt // Personality and the prediction of behavior. – N.Y. : Academic Press, 1984. – P. 179–208.
22. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен ; пер. с англ. – С. Пб. : Питер ; М. : Смысл, 2003. – 860 с.
23. Чалдини Р. Психология влияния / Р. Чалдини. – 4-е изд., перераб. и доп. – С. Пб. : Питер, 2001. – 288 с.
24. Чхартишвили Ш. Н. Место потребности и воли в психологии личности / Ш. Н. Чхартишвили // Вопросы психологии. – 1958. – № 2. – С. 116–122.

УДК 159.922.73

Ольга Столяренко

ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ В МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

У статті розглядається проблема розвитку моральної свідомості дитини молодшого шкільного віку. Установлено, що психологічні передумови розвитку моральної свідомості молодшого школяра пов'язані із цілою низкою специфічних для цього віку особливостей розвитку особистості.

Ключові слова: молодший школяр, розвиток, моральна свідомість, моральні поняття, моральне становлення, моральні норми, саморегуляція.

The article considers the problem of junior pupils' moral consciousness development. It was set the connection between pre-conditions of junior pupils' moral consciousness development and a number of specific for this age features of personality development.

Keywords: junior pupil, development, moral consciousness, moral concepts, moral becoming, moral norms, self-regulation.

Постановка проблеми. В умовах становлення та розвитку незалежної України роль духовних і моральних основ, що визначають поведінку людини й сприяють утвердженню її активної життєвої позиції, дедалі зростає. Якщо раніше в людській культурі домінували релігійні, пізнавальні, естетичні, утилітарно-практичні цінності, то сьогодні визначальними для людства й окремої особистості повинні стати цінності морально-духовні, бо від цього залежить саме виживання земної цивілізації.

За останні роки минулого століття моральний розвиток особистості як самостійна психологічна проблема починає активно привертати увагу вчених. Найчастіше об'єктом дослідження психологів був моральний розвиток на етапі підліткового віку, зокрема вирішення таких питань, як самовиховання, самоконтроль, самовдосконалення.

У наш час актуальним стало виявлення умов, особливостей і механізмів становлення зростаючої людини як моральної особистості в молодшому шкільному віці. На цьому важливому віковому етапі онтогенезу вперше виразно стають помітні загальні тенденції морального розвитку особистості, зокрема з'являються психологічні передумови цього розвитку: елементи абстрактного мислення, зростання самостійності особистості, розвивається самосвідомість, відповідальність як особистісна якість. Процес морального зростання особис-